পাঠঃ ১২

গুপ্ত যুগৰ পৰৱৰ্তী ভাৰতবৰ্ষ

মূল অৰ্হতা ঃ

- গুপ্ত যুগৰ পৰৱৰ্তী ভাৰতবৰ্ষত উদ্ভৱ হোৱা ৰাজনৈতিক পটভূমিৰ বিষয়ে ধাৰণা লাভ কৰা।
- হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজত্বকালৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰা।
- হৰ্ষবৰ্ধনৰ সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় অৰিহণাৰ ওপৰত ধাৰণা লাভ কৰা।
- দক্ষিণ ভাৰতৰ পল্লৱ, ৰাষ্ট্ৰকূট, চোল ৰাজ্যৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতি আৰু সমলৰ বিষয়ে অৱগত হোৱা।
- এই ৰাজ্যকেইখনে সাংস্কৃতিক আৰু শিল্পকলাৰ দিশত যোগোৱা অৱদানৰ লগত পৰিচয় হোৱা।

আগৰ পাঠত তোমালোকে গুপ্তসকলৰ বিষয়ে পঢ়ি আহিছা। প্ৰায় দুশ বছৰ সাহিত্য, শিল্পকলা, বিজ্ঞানত প্ৰভূত অৰিহণা যোগোৱা গুপ্ত শাসনৰ অন্ত পৰিছিল খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ মাজভাগত। মূলতঃ মধ্য এছিয়াৰ হুণসকলৰ আক্ৰমণত এই সাম্ৰাজ্যৰ পতন হয় বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে, গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ আন আন কাৰণো আছে।

মানচিত্ৰ ১২.১ গুপ্তৰ পৰৱৰ্তী যুগৰ আনুমানিক মানচিত্ৰ

গুপ্তসকলৰ পতনৰ পাচত সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত কিছুমান সৰু সৰু স্বাধীন ৰাজ্যৰ উত্থান হৈছিল। কাষৰ মানচিত্ৰখনত চকু ফুৰালে এই ৰাজ্যবোৰৰ অৱস্থিতিৰ বিষয়ে ধাৰণা পাবা। ভাৰতৰ সোঁমাজত থকা বিন্ধ্য পৰ্বতৰ উত্তৰ ফালে আৰু দক্ষিণ ফালে এই ৰাজ্যবোৰৰ অৱস্থিতি মন কৰাচোন। বিন্ধ্য পৰ্বতৰ উত্তৰ অংশক **উত্তৰ ভাৰত** আৰু দক্ষিণ অংশক **দক্ষিণ ভাৰত** বা **দাক্ষিণাত্য** বুলি কোৱা হয়। এতিয়া কাষত দিয়া মানচিত্ৰৰ পৰা উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ ৰাজ্যসমূহ চিনাক্ত কৰা। কি কি ৰাজ্যৰ নাম পালা বাৰু?

এই ৰাজ্যবোৰৰ উত্থান একে সময়তে হোৱা নাছিল। বৰং ক'ব পাৰি যে এই ৰাজ্যসমূহ সমসাময়িক আছিল। ৰাজ্যসমূহৰ মাজত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কও

আছিল। কেতিয়াবা বন্ধুত্বপূৰ্ণ সম্পৰ্কত ঘূনেও ধৰিছিল। সময়ত কোনোখন ৰাজ্য আন ৰাজ্যৰ লগত চামিলো হৈছিল। আকৌ কেতিয়াবা দুই তিনিখন ৰাজ্য লগ লাগি একোখন নতুন ৰাজ্যৰো সৃষ্টি হৈছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- ভাৰতবৰ্ষ স্বাধীন হোৱাৰ পিচত কিছুমান দেশীয় স্বাধীন ৰাজ্য স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে ভাৰতবৰ্ষৰ লগত চামিল হৈছিল। এই ৰাজ্যবোৰ কি কি?
- ১৯৭১ চনত আমাৰ ভাৰতবৰ্ষৰ ওচৰত এখন নতুন স্বাধীন ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হৈছিল। ৰাষ্ট্ৰখনৰ নাম কি বাৰু?

আজি আমি এই পাঠত ওপৰত উল্লেখ কৰা ৰাজ্যবোৰৰ ভিতৰৰ থানেশ্বৰ, পল্লৱ, ৰাষ্ট্ৰকূট আৰু চোল এই চাৰিখন উল্লেখযোগ্য ৰাজ্যৰ কথা আলোচনা কৰিম। এই ৰাজ্যবোৰে ভাৰতৰ ইতিহাসত কেনেকুৱা বৰঙণি যোগাইছে চাওঁ আহা। অৱশ্যে আলোচনা নকৰা ৰাজ্যবোৰৰ গুৰুত্বও নোহোৱা নহয়। পিচলৈ এই ৰাজ্যবোৰৰ বিষয়েও বিশদভাৱে জানিব পাৰিবা।

জানি থওঁ আহা ঃ

- গুপ্ত যুগৰ সময়ছোৱাত ভাৰতবৰ্ষৰ পূব প্ৰান্তত কামৰূপ ৰাজ্য আছিল। এই সময়ছোৱাত কামৰূপত বৰ্মণ বংশৰ ৰজাসকলে ৰাজত্ব কৰিছিল। ভাস্কৰবৰ্মণ এই বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰজা।

হৰ্ষবৰ্ধন ঃ

কাষৰ মানচিত্ৰখনত থানেশ্বৰ ৰাজ্যখন দেখিছানে? আজিৰ পৰা প্ৰায় তেৰশ মান বছৰ আগতে এই ৰাজ্যখনত হৰ্ষবৰ্ধন নামৰ এজন প্ৰবল প্ৰতাপী ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল। হৰ্ষবৰ্ধনক **শিলাদিত্য** নামেৰেও জনা যায়। থানেশ্বৰ ৰাজ্যখন আছিল বৰ্তমানৰ হাৰিয়ানা প্ৰদেশত। এই ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আছিল প্ৰভাকৰবৰ্ধন। হৰ্ষবৰ্ধন আছিল এই ৰাজ্যৰ তৃতীয় ৰজা। ভনীয়েক ৰাজ্যশ্ৰীৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে তেওঁ কনৌজও শাসন কৰিছিল। পিছলৈ থানেশ্বৰ আৰু কনৌজ একত্ৰিত হৈছিল। **কনৌজ** আছিল হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী।

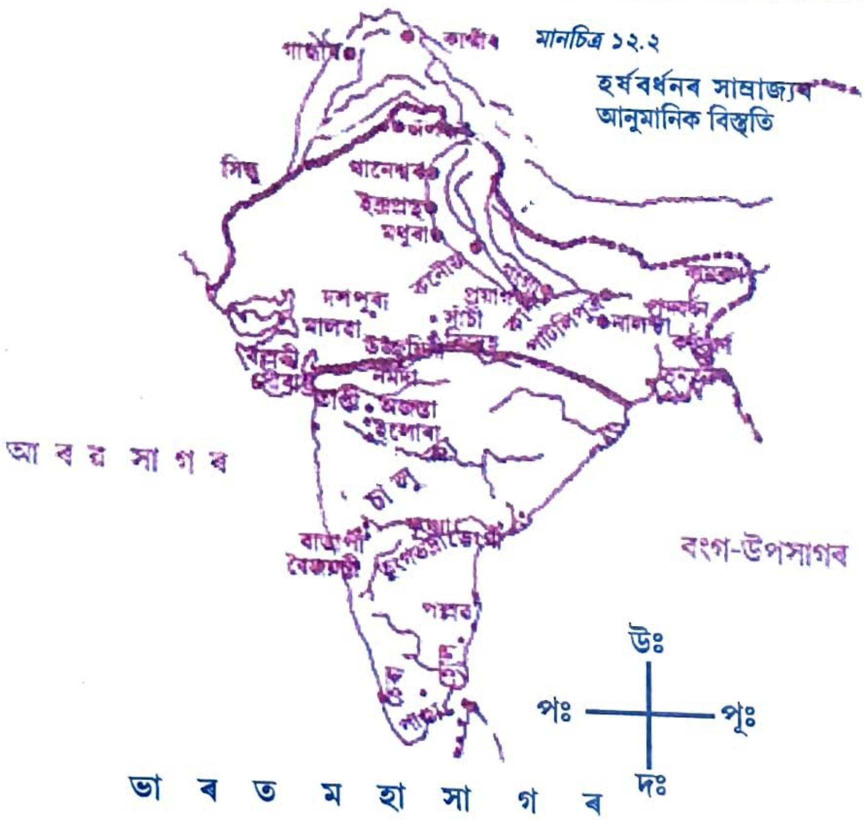

মানচিত্ৰ ১২.২

হৰ্ষবৰ্ধনৰ কথাবোৰ বাৰু আমি ক'ৰ পৰা জানিব পাৰো? হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজকবি বাণভট্টই লিখা হৰ্ষচৰিত, চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাঙৰ বিৱৰণী, চীন দেশৰ লেখক হুই-লিয়ে লিখা হিউৱেনচাংৰ জীৱনী, তাম্ৰলিপি, শিলালিপি এইবোৰৰ পৰা আমি হৰ্ষবৰ্ধনৰ বিষয়ে জানিব পাৰো। এইসকল লেখকৰ মতে হৰ্ষবৰ্ধন প্ৰাচীন ভাৰতৰ এজন শ্ৰেষ্ঠ ৰজা আছিল। তেওঁ একেধাৰে এজন সুদক্ষ যোদ্ধা, সুশাসক, সুপণ্ডিত আৰু বিদ্যানুৰাগী সম্ৰাট আছিল।

হৰ্ষবৰ্ধনৰ প্ৰশাসন ঃ

সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্ধনে তেওঁৰ বিশাল ৰাজ্যখন সুশৃংখলভাৱে শাসন কৰিবৰ বাবে কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰিছিল। ৰাজ্যখনক প্ৰদেশ, ভুক্তি, বিষয়, গাওঁ আদি ভাগত ভাগ কৰিছিল। আজি কালিৰ নিচিনা এই বিভাগবোৰৰ শাসন চলোৱাৰ বাবে মন্ত্ৰী, বিষয়া আদি নিয়োগ কৰিছিল।

হৰ্ষবৰ্ধনে কৃষক আৰু ব্যৱসায়ী শ্ৰেণীটোৰ পৰা কৰ-কাটল সংগ্ৰহ কৰিছিল। কৃষকসকলে উৎপাদিত শস্যৰ ১/৬ অংশ কৰ হিচাপে শোধাব লাগিছিল। কেতিয়াবা নগদ ধনেৰেও এনে কৰ শোধাইছিল। এনেদৰে আদায় কৰা কৰ প্ৰজাৰ হিতৰ বাবে খৰচ কৰিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- আমাৰ দেশখনতো বৰ্তমান দুই ধৰণৰ চৰকাৰ আছে। কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰ আৰু প্ৰাদেশিক চৰকাৰ। আমাৰ ৰাজ্যবোৰক প্ৰদেশ বুলি কোৱা হয়। প্ৰদেশবোৰক জিলা, মহকুমা, তহছিল, মৌজা, গাঁও আদিত ভাগ কৰা হৈছে। এই প্ৰতিটো ভাগৰ শাসনৰ মুৰব্বীসকলক কি বোলা হয়? আলোচনা কৰি লিখা।
- আমাৰ দেশৰ কৰ-কাটল ব্যৱস্থাটোৰ বিষয়ে শিক্ষকৰ লগত আলোচনা কৰি এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰা।

ধৰ্ম নিৰপেক্ষ ৰাষ্ট্ৰ মানে কি জানানে? ভাৰতবৰ্ষ এখন ধৰ্ম নিৰপেক্ষ ৰাষ্ট্ৰ। সম্ৰাট হৰ্ষবৰ্ধনো এজন ধৰ্ম নিৰপেক্ষ ৰজা আছিল। তেওঁ আছিল শৈৱধৰ্মী। কিন্তু তেওঁ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ পৃষ্ঠপোষকো আছিল। বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰচাৰৰ বাবে তেওঁ বৌদ্ধ মহামেল পাতিছিল। হিন্দু ধৰ্মৰ বাবে মঠ-মন্দিৰো নিৰ্মাণ কৰাইছিল।

হৰ্ষবৰ্ধনে হিউৱেন চাঙক আদৰণি জনোৱাৰ চিত্ৰ

হৰ্ষবৰ্ধন আছিল একেধাৰে সাহিত্যনুৰাগী আৰু শিক্ষানুৰাগী সম্ৰাট। নালন্দা বিশ্ববিদ্যালয়লৈ তেওঁ ৰাজপৃষ্ঠপোষকতা আগবঢ়াইছিল। বাণভট্ট আছিল হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজকবি। বাণভট্টই **হৰ্ষচৰিত** আৰু **কাদম্বৰী** নামৰ দুখন পুথি ৰচনা কৰিছিল। হৰ্ষবৰ্ধনৰ পৃষ্ঠপোষকতাত **জাতকমালা** ৰচিত হৈছিল। হৰ্ষবৰ্ধন নিজেও সু-সাহিত্যিক আছিল। **নাগানন্দ**, **ৰত্নাৱলী** আৰু **প্ৰিয়দৰ্শিকা** নামৰ তিনিখন পুথি তেওঁ ৰচনা কৰিছিল।

ওচৰ-চুবুৰীয়া স্বাধীন ৰাজ্যবোৰৰ লগত হৰ্ষবৰ্ধনে কেনেকুৱা সম্বন্ধ স্থাপন কৰিছিল জানানে? বল্লভী, উৰিষ্যা, কঙ্গোদ আদি ৰাজ্যসমূহ তেওঁ জয় কৰি মিত্ৰতা স্থাপন কৰিছিল। কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰবৰ্মণো তেওঁৰ মিত্ৰ ৰজা আছিল।

জানি থওঁ আহা ঃ

- যিখন দেশ বা ৰাষ্ট্ৰত কোনো ধৰ্মকে ৰাজধৰ্ম হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া নহয় অথচ সকলো ধৰ্মৰ প্ৰতি সমবিচাৰ কৰা হয় সেইখন ৰাষ্ট্ৰকে ধৰ্ম নিৰপেক্ষ ৰাষ্ট্ৰ বোলে।
- চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাং হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজ্য ভ্ৰমণ কৰিবলৈ আহিছিল। হৰ্ষবৰ্ধনে হিউৱেন চাঙৰ সন্মানাৰ্থে কণৌজত তৃতীয় বৌদ্ধ মহামেল আয়োজন কৰিছিল। হৰ্ষবৰ্ধনে প্ৰয়াগতো আন এখন মেলাৰ আয়োজন কৰিছিল। উল্লেখ আছে যে হৰ্ষবৰ্ধনে কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰ বৰ্মণকো এই মহামেললৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি আনিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- হৰ্ষবৰ্ধনৰ সাম্ৰাজ্যৰ মানচিত্ৰখন (১২.২) চাই ওচৰ-চুবুৰীয়া স্বাধীন ৰাজ্যবোৰৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।
- চালুক্য ৰাজ্যখন থানেশ্বৰৰ কোন দিশত অৱস্থিত ? প্ৰসংগ পুথি পঢ়ি হৰ্ষবৰ্ধনৰ সময়ত চালুক্যত কোন ৰজাই ৰাজত্ব কৰিছিল জানি লোৱা।

পল্লৱসকল ঃ

এই পাঠৰ (১২.১) মানচিত্ৰখনলৈ চোৱা। এতিয়া কাষৰ (১২.৩) মানচিত্ৰখনৰ লগত তুলনা কৰা। ওপৰে ওপৰে চালে দুয়োখন মানচিত্ৰ একেইযেন লাগিলেও দুয়োখন মানচিত্ৰত কিছু পাৰ্থক্য দেখিবা। পাৰ্থক্যবোৰ মন কৰাচোন? কাঞ্চী নামৰ ঠাইখন নিশ্চয় দেখিছা। দক্ষিণ ভাৰতৰ পূব উপকূলত অৱস্থিত এইখনেই পল্লৱসকলৰ ৰাজ্য। শিল্পকলা, সাহিত্য-সংস্কৃতিলৈ এই পল্লৱসকলৰ অৱদান উল্লেখনীয়। খ্ৰীঃ তৃতীয় আৰু চতুৰ্থ শতিকাত এই পল্লৱসকলে দক্ষিণ ভাৰতত এখন শক্তিশালী ৰাজ্য প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। **কাঞ্চীপুৰম** পল্লৱসকলৰ ৰাজধানী আছিল। সেই যুগৰ লিখনিবোৰত পল্লৱসকলৰ ৩৬ জন ৰজাৰ নাম পোৱা যায়। **নৰসিংহ বৰ্মণ** এই বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰজা।

মানচিত্ৰ ১২.৩

তোমালোকে কেতিয়াবা দক্ষিণ ভাৰতত থকা মন্দিৰসমূহ দৰ্শন কৰিছানে ? তালৈ গ'লে সপ্তম শতিকাতে পল্লৱসকলে নিৰ্মাণ কৰা মন্দিৰসমূহ দেখিবলৈ পাবা। মহাবলীপুৰমৰ মন্দিৰসমূহ দেখিবলৈ ৰথৰ দৰে। এই মন্দিৰবোৰক ৰথ বোলা হয়। এখন পাহাৰ কাটি ৰথৰ দৰে সজা এই ৰথ বা মন্দিৰবোৰক ধৰ্মৰাজ ৰথ, ভীম ৰথ, অৰ্জুন ৰথ, দ্ৰৌপদী ৰথ বোলা হয়। মনত ৰাখিবা পল্লৱসকলে শিল্প-ভাস্কৰ্য বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত **দ্ৰাবিড় শিল্পকলা** নামৰ এটি নতুন শিল্পৰীতিৰ প্ৰচলন কৰে। পল্লৱসকল অতি ধাৰ্মিক আছিল। তেওঁলোকে বহুতো হিন্দুমন্দিৰ, বৌদ্ধবিহাৰ নিৰ্মাণ কৰিছিল।

দ্ৰৌপদী আৰু অৰ্জুন ৰথ, মহাবলীপুৰম

পল্লৱসকলৰ আন দুটা অৱদান হ'ল— সাহিত্য চৰ্চাত সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰয়োগ আৰু বৈষ্ণৱ আৰু শৈৱ সাহিত্যৰ বিকাশ। অষ্টম শতিকাৰ ধৰ্ম

সংস্কাৰ আন্দোলনৰ ভেটি এই পল্লৱসকলৰ দিনতেই গঢ়ি উঠিছিল। কাঞ্চী বিশ্ববিদ্যালয় সেই সময়ত দাক্ষিণাত্যৰ শিক্ষা কেন্দ্ৰত পৰিণত হৈছিল। সামুদ্ৰিক শক্তি হিচাপেও পল্লৱসকল বিখ্যাত আছিল। তৰ্কশাস্ত্ৰবিদ ন্যায় ভাষ্য প্ৰণেতা **বাৎসায়ন** সম্ভৱত কাঞ্চী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পণ্ডিত আছিল।

ৰাষ্ট্ৰকূটসকল ঃ

এইখিনিতে আকৌ এবাৰ ওপৰৰ (১২.৩) মানচিত্ৰখন চাই লোৱা। দাক্ষিণাত্যৰ পশ্চিম উপকূলত বৰ্তমানৰ গুজৰাট প্ৰদেশৰ তলফালে নৰ্মদা নদীৰ পৰা কৃষ্ণা আৰু তুঙ্গভদ্ৰা নদীক স্পৰ্শ কৰাকৈ এখন ৰাজ্য দেখিছানে? এইখনেই ৰাষ্ট্ৰকূট ৰাজ্য।

দান্তিদূৰ্গ নামৰ এজন সামন্ত প্ৰভুৱে আনুমানিক ৭৫৩ খ্ৰীঃত এই ৰাষ্ট্ৰকূট ৰাজ্যখন প্ৰতিষ্ঠা কৰে। এওঁলোক যে অতি পৰাক্ৰমী ৰজা আছিল সেয়া সন্দেহাতীত। কাৰণ এই ৰজাসকলে **মহাৰাজাধিৰাজ, ত্ৰিভুবন চক্ৰৱৰ্তী** আদি উপাধি লোৱা কথাই ইয়াৰ প্ৰমাণ দিয়ে। আকৌ ইতিহাসত উল্লেখ আছে যে দাক্ষিণাত্যৰ ৰজাসকলৰ মাজত এওঁলোকেই সৰ্ব প্ৰথমে উত্তৰ ভাৰততো আধিপত্য স্থাপন কৰাৰ চেষ্টা কৰে।

জানি থওঁ আহা ঃ

- মহাৰাজ, মহাৰাজাধিৰাজ, ত্ৰিভূবণ চক্ৰৱৰ্তী, ৰাজাধিৰাজ, ৰাজচক্ৰৱৰ্তী আদি পুৰণি কালত ৰজাসকলে লোৱা কিছুমান সন্মানজনক উপাধি। শিক্ষকক সুধি এইবোৰৰ অৰ্থ জানি লবা।

সম্ভৱতঃ ৰাষ্ট্ৰকূটসকলৰ সু-শাসনৰ বাবে ৰজাসকলে শিল্পকলা, সাহিত্য-সংস্কৃতি, ধৰ্ম সকলো ক্ষেত্ৰতে যথেষ্ট অৱদান আগবঢ়াব পাৰিছিল। ৰাষ্ট্ৰকূটসকলৰ শাসনৰ মূৰব্বী আছিল ৰজা। ৰাজ্যখনক প্ৰদেশ, জিলা, গাঁও আদি ভাগত ভাগ কৰি মন্ত্ৰী, বিষয়া আদিৰ দ্বাৰা শাসন কাৰ্য চলাইছিল।

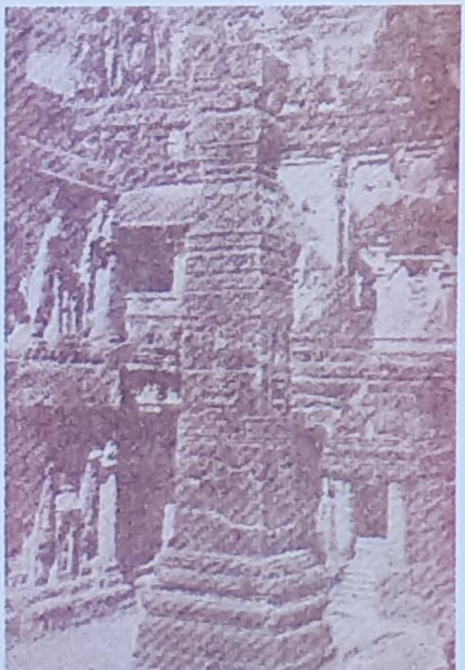
ইলোৰাৰ কৈলাশ নাথ মন্দিৰ

ৰাষ্ট্ৰকূটসকলৰ শাসনকালত সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ভাষাৰ যথেষ্ট বিকাশ হৈছিল। ধৰ্মৰ দিশত ৰজাসকল সহনশীল আছিল। দক্ষিণ ভাৰতত তেওঁলোকে নিৰ্মাণ কৰোৱা অজস্ৰ মন্দিৰ আজিও বিদ্যমান। ইলোৰাৰ **কৈলাশ নাথ** মন্দিৰ ৰাষ্ট্ৰকূট ৰজা প্ৰথম কৃষ্ণই নিৰ্মাণ কৰিছিল। এলিফেণ্টা আৰু মালখেদৰ মন্দিৰসমূহতো ৰাষ্ট্ৰকূট শিল্পৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়।

ৰাষ্ট্ৰকূটসকলৰ শাসন কালতেই উপকূলীয় অঞ্চলবোৰত ইছলামধৰ্মী লোকসকলে বহুতো মছজিদ সজাইছিল। গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা হ'ল যে ৰাষ্ট্ৰকূট শাসকসকলে কিন্তু এই কাৰ্যত কোনো হস্তক্ষেপ কৰা নাছিল। ইয়ে তেওঁলোকৰ সহনশীলতাৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। ৰাষ্ট্ৰকূটসকলে দাক্ষিণাত্যত প্ৰায় ১২০ বছৰ কাল শাসন কৰিছিল। ৰাষ্ট্ৰকূটসকলৰ মাজত দেখা দিয়া অৰ্ন্তকলহৰ বাবে তেওঁলোকৰ পতন হৈছিল।

জানি থওঁ আহা ঃ

- দাক্ষিণাত্যত পল্লৱ, চালুক্য, ৰাষ্ট্ৰকূট চোল, পাণ্ড্য আদি ৰজাসকলৰ দিনত বহুতো মঠ-মন্দিৰ নিৰ্মাণ হৈছিল। এই মঠ-মন্দিৰবোৰৰ লগত বহুতো শিল্পৰীতি জড়িত হৈ আছে। সুবিধা পালে এই মঠ-মন্দিৰবোৰৰ ছবি সংগ্ৰহ কৰি ৰাখিবা।

চোল সাম্ৰাজ্য ঃ

গুপ্তসকলৰ পৰৱৰ্তী যুগৰ আন এখন শক্তিশালী ৰাজ্য আছিল চোল সাম্ৰাজ্য। দক্ষিণ ভাৰতৰ অনেক ৰাজ্যৰ পতনৰ সময়ত চোল সাম্ৰাজ্যৰ উত্থান মন কৰিবলগীয়া। প্ৰকৃততে সমসাময়িক ৰাজ্যবোৰৰ দুৰ্বল অৱস্থাই চোলবিলাকৰ উত্থানৰ প্ৰধান কাৰণ। চোল সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী আছিল **তাঞ্জোৰ**। নৱম শতিকাৰ মাজভাগত বিজয়ালয় নামৰ লোক এজনে তাঞ্জোৰ অধিকাৰ কৰি দাক্ষিণাত্যত চোল সাম্ৰাজ্যৰ ৰাজধানী পাতে।

গংগাইকুণ্ডচোলপুৰমৰ ৰাজ ৰাজেশ্বৰ মন্দিৰ

প্ৰথম পৰান্তক চোল বংশৰ এজন পৰাক্ৰমী ৰজা আছিল। তেৰেঁই গাঁওসমূহক **স্বায়ত্ব শাসন** প্ৰদান কৰি পৰৱৰ্তীকালত ভাৰতবৰ্ষত **পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থা** প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ মুকলি কৰিছিল। চোল বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰজাজনৰ নাম আছিল ৰাজাৰাজ। তেওঁ কেৰল, পাণ্ড্য, চালুক্য আদি ৰাজ্য জয় কৰিছিল। তেওঁ সিংহল দ্বীপৰ উত্তৰাঞ্চল আৰু মালয় দ্বীপপুঞ্জও অধিকাৰ কৰিছিল। তেওঁ চীন দেশলৈও কটকী পঠিয়াইছিল। তাঞ্জোৰত তেওঁ নিৰ্মাণ কৰা ৰাজ ৰাজেশ্বৰৰ মন্দিৰ এটা অপূৰ্ব নিখুট তামিল মন্দিৰ। ৰাজাৰাজৰ যোগ্য পুত্ৰ ৰাজেন্দ্ৰৰ শাসন কালত গংগাইকুণ্ডচোলপুৰম নামে এখন নগৰ নিৰ্মাণ কৰা হয়। পিচলৈ এইখনেই চোল ৰাজ্যৰ ৰাজধানী হয়।

চোল যুগৰ ব্ৰোঞ্জৰ মূৰ্তি

শিল্প ভাস্কৰ্য ঃ

চোল ৰজাসকলে নিৰ্মাণ কৰা মন্দিৰবোৰৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছিল। এই মন্দিৰসমূহ অকল উপাসনা স্থলীয়েই নাছিল বৰং এইবোৰ আছিল ৰাজ্যৰ অৰ্থনীতি সুদৃঢ় কৰাৰ একো একোটা কেন্দ্ৰ। মন্দিৰৰ পূজা-সেৱা, চোৱা-চিতা কৰা পৰিয়ালবোৰক মন্দিৰৰ ওচৰে-পাজৰে সংস্থাপন দিয়া হৈছিল। মন্দিৰৰ নামত দিয়া ভূমিৰ উৎপাদনৰ সহায়ত এই পৰিয়ালবোৰক ভৰণ-পোষণ দিয়া হৈছিল। এইদৰেই মন্দিৰবোৰে আৰ্থ-সামাজিক, সাংস্কৃতিক জীৱন চহকী কৰিছিল। মন্দিৰৰ ওচৰে পাজৰে বসবাস কৰা লোকসকলৰ কিছুমানে শিল্প-ভাস্কৰ্যৰ চৰ্চাও কৰিছিল। তেওঁলোকে ব্ৰোঞ্জেৰে তৈয়াৰ কৰা বিভিন্ন দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্তিবোৰ সমকালিন বিশ্বৰ চমৎকাৰ শিল্প-ভাস্কৰ্য হিচাপে পৰিগণিত হৈছিল। ব্ৰোঞ্জৰ নটৰাজৰ মূৰ্তি এই যুগৰ আন এক উল্লেখনীয় ভাস্কৰ্য। চোল ৰজাসকলৰ আন এটি অক্ষয় কীৰ্তি হ'ল— খেতি-বাতিত জলসিঞ্চন পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ। কাবেৰী নদীৰ উপত্যকাৰ সাৰুৱা অঞ্চলত উভৈনদী কৃষি শস্যৰ উৎপাদন হৈছিল। ইয়াৰোপৰি খাল খান্দি খেতিত পানী যোগান ধৰাৰ ব্যৱস্থাও চোলসকলৰ অন্যতম কৃতিত্ব।

চোল শাসন ব্যৱস্থা ঃ

চোল শাসন ব্যৱস্থাত কৃষকসকলৰ এটি বিশেষ স্থান আছিল। কৃষকসকলৰ বসতিস্থলসমূহক **'উৰ'** নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছিল। এইবোৰ আমাৰ গাঁও সদৃশ আছিল। কেইবাখনো 'উৰ' একত্ৰিত কৰি একোখন **'নাডু'**ৰ সৃষ্টি কৰা হৈছিল। গাঁও পঞ্চায়ত আৰু নাডুবোৰে শাসনকাৰ্যত বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল। চহকী কৃষকসকলে কেন্দ্ৰীয় শাসনৰ ছত্ৰছায়াত থাকি নাডুবোৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ খটুৱাইছিল। আনকি চোল ৰজাসকলে এনেকুৱা চহকী কৃষকসকলক কিছুমান বিশেষ বিশেষ উপাধিও প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁলোকে কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰৰ পৰা লাভ কৰা ক্ষমতা শাসন কাৰ্যত প্ৰয়োগ কৰিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলেও চোল ৰজাসকলৰ পৰা পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছিল। তেওঁলোকে ব্ৰাহ্মণসকলক ভূমিদান দিছিল। এই ভূমিবোৰক **ব্ৰহ্মদেয়** বোলা হৈছিল। ব্ৰহ্মদেয়বোৰ চোৱাচিতা কৰাৰ বাবে 'সভা'ৰ ওপৰত দায়িত্ব ন্যস্ত কৰা হৈছিল। প্ৰত্নতাত্বিক সমলবোৰত পোৱা তথ্য অনুসৰি ব্ৰহ্মদেয়ৰ সভা, জলসিঞ্চন, মঠ-মন্দিৰ, বাগিচা আদি চোৱা-চিতা কৰাৰ বাবে বেলেগ বেলেগ 'সমিতি' পাতি লৈছিল।

মনত ৰাখিবলগীয়া কথা

- গুপ্তসকলৰ পতনৰ পিচত সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত কিছুমান সৰু সৰু ৰাজ্যৰ অভ্যুত্থান হৈছিল।
- মধ্যযুগত ভাৰতবৰ্ষত ৰাজত্ব কৰা হৰ্ষবৰ্ধন ইতিহাসৰ এক উল্লেখযোগ্য সম্ৰাট।
- হৰ্ষবৰ্ধন আছিল একেধাৰে সুদক্ষ যোদ্ধা, সুশাসক, শিল্পানুৰাগী, সাহিত্যানুৰাগী আৰু শিক্ষানুৰাগী সম্ৰাট।
- কামৰূপৰ ৰজা ভাস্কৰ বৰ্মণ হৰ্ষবৰ্ধনৰ মিত্ৰ ৰজা আছিল।
- চীনা পৰিব্ৰাজক হিউৱেন চাং হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজত্বকালত ভাৰত ভ্ৰমণলৈ আহিছিল।
- কাঞ্চীৰ পল্লৱসকল শিল্পানুৰাগী আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল।
- ৰাষ্ট্ৰকূট ৰজাসকল আদিতে ভূমিৰ মালিক আছিল। ভাৰতৰ সাহিত্য-সংস্কৃতি, শিল্পকলা, ধৰ্মৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ অৱদান লেখত ল'বলগীয়া।
- চোল ৰজাসকলৰ শাসন প্ৰণালী, শিল্প-ভাস্কৰ্য, কৃষি প্ৰণালীত জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োগ ভাৰতৰ ইতিহাসৰ উল্লেখনীয় অধ্যায়।

অনুশীলনী ঃ

১। উত্তৰ দিয়া ঃ—

(ক) থানেশ্বৰ ৰাজ্যখন বৰ্তমান কোন প্ৰদেশৰ অন্তৰ্গত?

(খ) হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজসভাৰ কবিগৰাকীৰ নাম কি?

(গ) ইলোৰাৰ কৈলাশনাথ মন্দিৰ কোনে সজাইছিল?

(ঘ) চোল বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰজাজনৰ নাম কি?

(ঙ) গংগাইকুণ্ডচোলপুৰম নগৰ কোনজন চোল ৰজাই নিৰ্মাণ কৰাইছিল?

২। খালি ঠাই পূৰোৱা—

(ক) বৰ্মণ বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰজা আছিল __________।

(খ) __________ৰ আন এটি নাম আছিল শিলাদিত্য।

(গ) পল্লৱসকলে ________ শিল্প নামৰ এটি নতুন শিল্পকলাৰ সৃষ্টি কৰে।

(ঘ) এলিফেন্টা আৰু ________ মন্দিৰসমূহত ৰাষ্ট্ৰকূট শিল্পৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়।

(ঙ) চোল ৰজাসকলে ব্ৰাহ্মণসকলক দান দিয়া মাটিক ________ বোলা হৈছিল।

৩। শুদ্ধ উত্তৰ বাছি উলিওৱা—

(ক) গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতন হৈছিল গ্ৰীকসকলৰ/হুণসকলৰ/তুৰ্কী-আফগানসকলৰ আক্ৰমণৰ ফলত।

(খ) হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী আছিল তাঞ্জোৰ/তক্ষশীলা/কনৌজ।

(গ) হৰ্ষবৰ্ধনে খেতিৰ পৰা উৎপাদিত শস্যৰ ১/৬/ ১/৫/ ১/৪ অংশ কৰ হিচাপে আদায় কৰিছিল।

(ঘ) কাঞ্চী/কাঞ্চীপুৰম/মহাৱলীপুৰম পল্লৱ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী আছিল।

(ঙ) ৰাজাৰাজ/প্ৰথম কৃষ্ণ/দান্তিদুৰ্গ/ৰাষ্ট্ৰকূট ৰাজ্যৰ প্ৰতিষ্ঠাপক।

৪। তলৰ প্ৰশ্নবোৰৰ চমু উত্তৰ দিয়া—

(ক) গুপ্ত সাম্ৰাজ্যৰ পতনৰ মূল কাৰণ কি?

(খ) থানেশ্বৰ ৰাজ্যৰ লগত একত্ৰিত হোৱা ৰাজ্যখনৰ নাম কি?

(গ) পল্লৱ শাসকসকলৰ প্ৰধান অৱদান দুটা কি কি?

(ঘ) ৰাষ্ট্ৰকূটসকলৰ শাসন কালত কি কি ভাষাৰ বিকাশ হৈছিল?

(ঙ) কোন ৰজাৰ শাসন কালত পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ মুকলি হৈছিল?

৫। ৫০টা মান শব্দৰ ভিতৰৰ লিখা—

(ক) হৰ্ষবৰ্ধনৰ শাসন পদ্ধতি।

(খ) হৰ্ষবৰ্ধনৰ ৰাজহ ব্যৱস্থা।

(গ) মহাৱলীপুৰম মন্দিৰৰ শিল্পৰীতি।

(ঘ) ৰাষ্ট্ৰকূট ৰাজ্যৰ অৱস্থিতি।

(ঙ) চোল ৰজাসকলে নিৰ্মাণ কৰা মন্দিৰবোৰৰ বৈশিষ্ট্য।

৬। তলত উল্লেখ কৰা ৰাজ্যসমূহ উত্তৰ ভাৰতৰ নে দক্ষিণ ভাৰতৰ অন্তৰ্গত বাছি উলিয়াই তালিকা প্ৰস্তুত কৰা—
গৌড়, চোল, ৰাজপুতনা, থানেশ্বৰ, গুৰ্জৰ প্ৰতিহাৰ, পাণ্ড্য, কনৌজ, কেৰল, মালৱ, ৰাষ্ট্ৰকূট, কলিঙ্গ, চালুক্য, চাণ্ডেল্য।

✧✧✧✧✧✧